

УДК 338.124.4(477)

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В УМОВАХ КРИЗИ

МАЗАРАКІ А., д. е. н., професор, ректор КНТЕУ

МЕЛЬНИК Т., д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

Упродовж майже двох десятиліть незалежності в Україні не здійснювалися системні структурні реформи, зменшувалися можливості впливу науково-технічного прогресу на розвиток економіки, а основним чинником економічного зростання ставав недиверсифікований експорт. Високий рівень зовнішньої відкритості національної економіки робить її надзвичайно вразливою до зовнішніх шоків, особливо за умов розгортання світової фінансової кризи, яка в Україні через недостатню розвиненість реального сектору і слабкість банківської системи перетворилась на фінансово-економічну. Руйнівні наслідки кризи торкнулись усіх секторів вітчизняної економіки, отже актуальності набули аналіз та осмислення витоків кризи, її національних особливостей, причин поширення та шляхів подолання.

Через майже 50-ти відсоткову експортну квоту українська економіка половиною свого ВВП інтегрована у світову економіку, має тісні зв'язки з нею і багато в чому залежить від тенденцій розвитку світового господарства і кон'юнктури світових ринків. Зважаючи на високий ступінь інтегрованості, Україну не могла обминути сучасна світова фінансова криза, а її глибина і поширення на всі сектори економіки країни формувалися під впливом не лише зовнішніх чинників, а й особливостей внутрішнього розвитку.

Фінансова криза у світі була пов'язана зі зростанням масштабів спекулятивного капіталу, який відірвався від реальної платоспроможності позичальників. В Україні вона проявилась у бумі щодо спорудження і продажу житла (іпотечне кредитування) та придбання товарів тривалого користування (кредитування домогосподарств без будь-яких передумов). У цілому обсяги наданих корпоративним інсти-

туціональним одиницям і домашнім господарствам кредитів у 2008–2009 рр. у 2.5 раза перевищували доходи зведеного бюджету України за ці роки.

На початку кризи значно зросла частка кредитування в іноземній валюті, що може пояснюватися припливом кредитних ресурсів із-за кордону у зв'язку з розгортанням кризи в інших країнах. Якщо у 2002–2005 рр. ця частка становила 44–47 %, то у 2008 р. майже 60, у 2009 р. понад 50 %, через падіння виробництва і доходів це призвело до труднощів із погашенням кредитів та ускладнило стан і без того слабкої банківської системи. При цьому у вітчизняному банківському кредитуванні пріоритет належав фізичним особам, які впродовж 2007–2009 рр. отримали в 3 рази більше кредитів, ніж юридичні особи. Це свідчить, що переважало спрямування кредитних коштів не на розвиток реального сектору, а на споживання.

Окремі економісти вважають причиною фінансової кризи в Україні прив'язку гривні до долара США, що зумовило нестабільність валютного курсу та призвело до знецінення національної валюти [1]. Наприкінці 2008 р. гривня знецінилась на 81 %, а валюти наших сусідів і торговельних партнерів значно менше (польський злотий – на 40 %, російський рубль – на 12 %, євро – на 3 %). Підвищення курсу долара у 1.5 раза прямо чи опосередковано вплинуло на зростання цін багатьох товарів більше ніж удвічі, що спричинило подальше зубожіння більшості громадян України при збагаченні за їхній рахунок незначної кількості власників підприємств-виробників і дистриб'юторів.

Різне знецінення гривні та "втеча" депозитів ослабили банківську систему, для підтримки якої було використано зовнішнє кредитування. Збільшення присутності іноземного капіталу в банках України спричинило зростання зовнішнього боргу країни в 3.2 раза (з 30.6 млрд доларів США на початку 2005 р. до 102.4 млрд доларів США восени 2008 р.). При цьому із 2005 р. до квітня 2009 р. зовнішні борги банків збільшились у 14 разів, а держави – лише в 1.2 раза. Нарощування сукупного зовнішнього боргу загрожувало країні дефолтом. Для порятунку банків було використано 170 млрд грн. на їх рефінансування, що становило $\frac{3}{4}$ доходів Державного бюджету [2] і створило умови для зростання інфляції та подальшого поглиблення кризи.

На думку інших дослідників, криза в Україні є експортною кризою, яка спричинила внутрішню економічну кризу через девальвацію гривні, зниження кредитоспроможності виробництва і споживання [3]. Виникнення експортної кризи пов'язане з економічним спадом у країнах – торговельних партнерах України, передусім в ЄС. Скорочення виробництва на українських експортоорієнтованих підприємствах (у IV кв. 2008 р. експорт зменшився на 36 %) призвело до падіння їх доходів, невиплат заробітної плати, скорочення працівників. Через зменшення потреб у сировині, енергоносіях, тим самим можливостей

сплати основних податків тощо, криза в експортоорієнтованому секторі розповсюдилась на всю економіку; а вже по цьому банки відчували падіння кредитоспроможності підприємств і внесли свою частку до кризи шляхом обмеження кредитування реального сектору, тим самим позбавляючи підприємства обігових коштів, затримуючи платежі, сприяючи переходу до тіньової діяльності. Таким чином, на думку цих дослідників, експортна криза спричинила загальну економічну кризу, а до неї додалася кредитно-фінансова криза.

Обґрунтування сутності української кризи подає академік Національної академії наук України А. Чухно: він вбачає її витoki у недостатньому рівні розвитку економіки, у недосконалої структури виробництва, у технологічному відставанні "на цілу епоху", у високому фізичному і моральному старінні устаткування, що зумовлює низьку ефективність виробництва та низьку конкурентоспроможність. Ці чинники у сукупності створили умови для формування особливо тяжких наслідків економічної кризи [4].

До чинників розгортання глибокої кризи потрібно додати не лише недостатній рівень розвитку, а й відтягування впродовж двох десятиліть із реформуванням економіки та щорічне вивезення за межі України від 20 до 30 млрд доларів США (про це не раз згадувалось у різних публікаціях), що ставить під сумнів можливості проведення радикальних змін для виходу з кризового стану. Наслідки економічної кризи в Україні підтверджують дані, наведені в *табл. 1*.

Таблиця 1

Показники стану розвитку економіки України у 2008–2009 рр.*

темпи зміни, % до відповідного періоду попереднього року

Період	ВВП	Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	Роздрібний товарооборот	Реальні наявні доходи домогосподарств	Експорт товарів	Імпорт товарів
2008 р.	2.3	125.2	17.9	7.6	35.8	41.1
I кв. 2009 р.	-20.3	–	-3.1	-10.8	-39.9**	-48.1**
II кв. 2009 р.	-17.8	–	–	-6.9	-46.9**	-53.4**
III кв. 2009 р.	-15.9	–	–	-8.6	-48.7**	-53.6**
IV кв. 2009 р.	-6.8	–	–	-7.6	–	–
2009 р.	-15.1	112.3	-20.6	-8.5	-40.7**	-46.9**

Примітки: * Складено за даними Держкомстату.

** Кумулятивно з початку року (січень-березень, січень-червень, січень-вересень, січень-грудень).

Потрібно зазначити, що ВВП України напередодні кризи все ще не досяг базового рівня 1990 р. і становив у 2007 р. 72.6 %, у 2008 р. – 74.1 %, а падіння ВВП у 2009 р. на 15.1 % відкинуло національну економіку до 62.9 % від рівня 1990 р. У промисловості використовуються застарілі види виробництва, характерні для індустріальної доби, в основному III і IV технологічних укладів. Висока зовнішня відкритість економіки при 76 % сировинних продуктів у структурі експорту свідчить про низький рівень розвитку виробництва та неспроможність реалізації на внутрішньому ринку значної частки продукції, виготовленої на експорт. Через це неможливо було використати китайський досвід, коли кризове скорочення експорту дозволило переорієнтувати його на внутрішнє споживання.

Найбільшого падіння зазнали: промислове виробництво (–22 %), будівництво (–45.9 %), експорт та імпорт товарів, валове нагромадження основного капіталу (–46.2 %). Криза супроводжувалась падінням реальних наявних доходів населення та інфляцією. Серед промислових видів діяльності у 2009 р. найбільше постраждали від кризи машинобудування (скорочення виробництва на 45.1 %), експортоорієнтовані металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (–26.6 %), хімічна та нафтохімічна промисловість (–23.2 %).

Особливою і давньою проблемою української економіки є її надвисока залежність від розвитку металургії. Металургійна продукція становить понад 40 % товарного експорту та майже 10 % у структурі ресурсів товарів і послуг в економіці. Зовнішній попит на цю продукцію практично повністю визначає перспективи розвитку економіки в цілому, оскільки впродовж 1997–2007 рр. зниження або збільшення експорту металургійної продукції було безпосередньо пов'язане з відповідними змінами ВВП. Про це свідчить мультиплікатор приросту ВВП за експортом металургійної продукції, коливання якого за цей період набували значення ± 1 %. Така висока залежність від експорту сировинної і низькотехнологічної продукції свідчить про вразливість української економіки до зовнішніх шоків. Саме падіння зовнішнього попиту, передусім на цю продукцію, суттєво вплинуло на економічне зростання 2005–2008 рр. Нині ринок металургійної продукції заповнили Китай та Індія, а Україна з її низькотехнологічними виробами вимушена здавати позиції на багатьох традиційних ринках. Саме тому Уряду слід прислухатися до думок фахівців щодо необхідності переорієнтації основних інвестиційних потоків на високотехнологічні види діяльності. Спеціалісти також наголошують на необхідності вдосконалення структури металургійного виробництва (отже й експорту) шляхом зменшення випуску напівфабрикатів та збільшення випуску готової продукції верхніх переділів.

Структура українського експорту в цілому – це також є проблемне питання, адже вона недостатньо диверсифікована за ринками і товарами, зі значним переважанням товарів сировинного характеру та низьким рівнем переробки (табл. 2). У структурі експорту основні позиції належать дорогоцінним металам, передусім чорним, та продукції хімічної промисловості, які нині складають більше половини загального обсягу експорту.

Таблиця 2

Агрегована структура зовнішньої торгівлі товарами, % *

Види продукції (агреговані)	Експорт				Імпорт			
	1996	2000	2005	2008	1996	2000	2005	2008
Дорогоцінні метали	32	44	41	41	4	5	7	7
Хімічна	12	11	9	9	5	6	9	13
Мінеральна	9	9	14	11	52	47	32	30
Інша сировинна продукція	15	12	12	14	9	8	8	7
Усього товари сировинного характеру	68	76	76	75	70	66	56	57
Машини, апарати, транспортні засоби	14	13	13	16	17	19	28	31
Інша агрегована продукція	18	11	11	9	13	15	16	12

Примітка. * Складено за даними Держкомстату України.

Отже, зважаючи на таку вкрай недиверсифіковану структуру експорту, слід оцінювати високу експортну квоту України та її залежність від експорту не як досягнення, а як недолік, як слабкість розвитку економіки в цілому. Це підтверджується також неефективністю виробництва, великим тягарем збиткових підприємств, кількість яких упродовж десятків років сягає 40 % та які поглинають більшу частку прибутку прибуткових підприємств (табл. 3).

Неоднозначної оцінки заслуговує також очікування зниження ціни на газ, що імпортується з Росії. З одного боку, це позитивно вплине на споживання газу, а з іншого – законсервує наявну структуру виробництва в експортоорієнтованих галузях, оскільки можливості збереження цінової конкурентоспроможності зменшують мотивацію до структурних реформувань. Доцільнішим у цьому аспекті було б сприяння активному ресурсозаощадженню, пошуку альтернативних джерел енергоресурсів, реалізації накопиченого світового та вітчизня-

ного позитивного досвіду в цій сфері, що сприяло б поліпшенню технології виробництва, зниженню виробничих витрат, підвищенню ефективності та конкурентоспроможності експортованих товарів.

Таблиця 3

**Поглинання збитковими підприємствами прибутку
прибуткових підприємств***

Роки	Кількість збиткових підприємств, %	Сума збитків, млн грн	Фінансовий результат (прибуток в економіці), млн грн	Прибуток прибуткових підприємств (макроекономічна оцінка), млн грн	Частка поглинання прибутку прибуткових підприємств збитковими підприємствами, %
2000	37.7	22190.4	13933.0	36123.4	61
2005	34.2	24794.3	64370.8	89164.0	28
2006	33.5	34395.2	76253.4	110648.6	31
2007	32.5	47096.5	135897.9	182994.4	26
2008	37.2	184714.9	8954.2	193669.1	95

Примітка. * Розраховано за даними Держкомстату України.

В Україні все ще переважає виробництво продукції виробничо-технічного призначення при недостатньому виробництві товарів народного споживання. Саме тому дефіцит цих товарів заміщується імпортом. Дані статистики роздрібної торгівлі свідчать, що частка продажу імпортованих товарів у товарообороті торгової мережі зростає з 25 % у 2000 р. до майже 37 % у 2008 р., у тому числі непродовольчих товарів – відповідно з 41 до 49 % (табл. 4). Особливо провальною є позиція України у забезпеченні власного населення взуттям, трикотажними виробами, одягом, товарами культурно-побутового та господарського призначення.

Крім задоволення потреб населення у споживчих товарах, імпортовані поставки необхідні для потреб виробництва, у проміжному споживанні якого імпортована складова перевищує 26 %, а в окремих експортоорієнтованих видах діяльності є значно більшою (табл. 5). Очевидно, що обмежувати імпорт в Україну економічно не виправдано, натомість доцільно стимулювати диверсифікацію структури експорту та надходження за імпортом прогресивних технологій, що є необхідною передумовою для модернізації виробництва.

Таблиця 4

Частка вітчизняних та імпортованих товарів у структурі продажу, %*

Товари	Вітчизняні			Імпортовані		
	2000	2005	2008	2000	2005	2008
Усі товари	75.3	70.5	63.1	24.7	29.5	36.9
Продовольчі товари, всього	93.2	90.9	88.2	6.8	9.1	11.8
Непродовольчі товари у т. ч.:	58.7	57.6	51.2	41.3	42.4	48.8
• одяг і білизна	42.4	22.5	16.6	57.6	77.5	83.4
• текстильні вироби для домашнього вжитку	62.2	36.0	53.6	37.8	64.0	46.4
• трикотажні вироби	31.1	16.9	9.8	68.9	83.1	90.2
• взуття	40.9	9.3	4.6	59.1	90.7	95.4
• товари культурно-побутового та господарського призначення у т. ч.:	44.0	27.5	24.3	56.0	72.5	75.7
- аудіо та відео обладнання	7.7	3.6	2.7	92.3	96.4	97.3
- фотографічне обладнання	5.5	3.7	1.3	94.5	96.3	98.7
- комп'ютерна та інша обчислювальна техніка	9.5	22.5	11.4	90.5	77.5	88.6
- електропобутові прилади	20.9	8.1	10.5	79.1	91.9	89.5

Примітка. * Розраховано за даними Держкомстату України.

Таблиця 5

**Частка імпортової продукції у проміжному споживанні
експорторієнтованих видів діяльності у промисловості***

Види промислової діяльності	Проміжне споживання, млн грн		Імпорт матеріалів, сировини, комплектуючих, млн грн		Частка імпортової продукції у проміжному споживанні, %	
	2004	2007	2004	2007	2004	2007
Добування вуглеводнів	45841	58338	43413	41826	94.7	71.6
Хімічна та нафтохімічна промисловість	25893	52851	17893	33875	69.1	64.0
Машинобудування	25245	58717	12970	30835	51.4	52.5
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	39283	92315	12170	27438	30.9	29.7

Примітка. * Розраховано за даними таблиці "Витрати-випуск в основних цінах" за 2004 і 2007 рр.

У структурі товарного імпорту України частка машинобудування у 2008 р. становила 31 %, тоді як у Великій Британії вона понад 45 %. Щоб покращити умови імпорту високих технологій в Україну, деякі

автори вважають доцільним перейти до поступового зміцнення національної валюти з метою скорочення розриву між її внутрішньою і зовнішньою купівельною спроможністю. Однак необхідність підтримки експорту за умов кризи вимагає відповідного курсового регулювання в бік помірною зниження номінального курсу відносно плаваючого і реального.

Зважаючи на складність ситуації, НБУ має знайти оптимальний варіант валютного регулювання. При цьому доцільно дослідити можливість орієнтації валютної політики на бівалютний кошик євро/долар із різним їх співвідношенням. Подібна політика започаткована Центральним банком Росії. Бівалютний кошик, на думку експертів, може створити більш ефективне підґрунтя для курсового регулювання.

Отже, тісно пов'язані проблеми розвитку банківської системи, виробництва, експорту та імпорту за умов кризи потребують пошуку й застосування адекватних засобів і заходів щодо її подолання.

Якщо вихід із фінансової кризи пов'язаний із застосуванням засобів щодо посилення контролю держави за діяльністю банківської системи, забезпечення її ліквідності та сприяння капіталізації, а вихід із експортної кризи у короткостроковому періоді залежить від ефективного регулювання валютного курсу, то вихід з кризи реального сектору має довгостроковий характер і потребує радикального реформування економіки, передусім модернізації основних засобів. Для цього необхідно використати можливості залучення високих індустриальних технологій шляхом сприяння переведенню в Україну відповідних виробництв із Європи і США, розміщенню на її території філій ТНК. Поряд із цим слід забезпечити перехід до V та VI технологічних укладів, використовуючи технології, розроблені окремими вітчизняними підприємствами і науковими школами, реалізуючи надбаня українських винахідників та комерціалізуючи розробки науковців.

Тривалий час у наукових публікаціях та офіційних документах декларувалася ідея щодо необхідності переходу України на інноваційний шлях розвитку, започаткування реалізації національної інноваційної системи. Однак держава займала у цій сфері пасивну позицію, хоч світовий досвід підтверджує, що саме держава разом із бізнесом і громадськими організаціями спроможна реалізувати програми і плани науково-технологічного розвитку.

Для України важливе значення має принцип формування соціальної бази переходу на інноваційну модель розвитку. Практика багатьох країн свідчить, що без соціальної підтримки громадян навіть найсучасніші перетворення приречені на невдачу. Соціальна підтримка може бути забезпечена шляхом побудови державної політики з урахуванням інтересів соціальної більшості. Інтереси соціальної більшості пов'язані не стільки з рівнем доходів, скільки з їх диференціацією. Якщо диференціація за рівнем доходів у країні є настільки значною, що зміни в

доходах вже не впливають на мотивацію до праці та її продуктивність, то необхідні масштабні структурні зрушення в міжсекторному розподілі ресурсів, спроможні вплинути на динаміку виробництва і ділову активність людей.

Вперше на зв'язок між диференціацією доходів та інноваційним розвитком звернув увагу Дж. Стігліц [5]. Про необхідність досягнення консенсусу соціальних інтересів в Україні, де диференціація в доходах сягає 30 разів, наголошує відомий український вчений Ю. Пахомов [6]. Він вважає, що без суттєвого реформування розподілу доходів у економіці реалізація інноваційної моделі розвитку залишається лише побажанням.

Створення соціальної бази перетворень в Україні потребує активних дій з боку держави, посилення її регулюючої ролі у здійсненні реформ, спрямованих на підвищення добробуту громадян. Прикладом може слугувати Китай, який реалізує реформи в інтересах добробуту народу, а якщо вони цього не забезпечують, то такі реформи відкидаються. У результаті такого підходу в Китаї, починаючи з 1978 р., кожні 10 років збільшується у 2 рази ВВП на одну особу [7].

Світова практика виходу з кризи 2008–2009 рр. свідчить, що стимулювання інноваційної діяльності розглядається як найважливіший засіб активізації здорових джерел економічного зростання. Це вимагає значних бюджетних асигнувань на науку й освіту. Незважаючи на вагомні витрати на підтримку банків та окремих підприємств за умов кризи, США суттєво збільшують бюджетне фінансування інноваційних розробок, передусім фундаментальних досліджень (зростання у 2008–2009 рр. на 13.9 % проти попереднього фінансового року), космічних досліджень і технологій (5.4 %), національної оборони (3.8 %). У цілому на інноваційні розробки у світі витрачалось у цей період близько 2 % ВВП, у тому числі Японія та Китай – по 3.33, США – 2.69, Європа – 1.73 % ВВП [8].

Україні не можна відхилитись від проголошеного шляху розвитку, причому слід визначитись із політикою інноваційних розробок, адже в окремих видах діяльності вона може бути деякий час імітаційною, а в інших, де залишилися вагомні наукові школи, розроблятимуться дійсно інноваційні продукти.

Для забезпечення довготривалого зростання і вирішення назрілих економічних і соціальних проблем державі необхідно спрямувати зусилля на створення сприятливого бізнес-середовища для великого, середнього та малого вітчизняного підприємництва, а також для зарубіжних інвесторів. Малий і середній бізнес для активного розвитку та збільшення вкладу в розвиток економіки потребує поліпшення фінансування, доступу до кредитних ресурсів, підготовки кадрів, створення можливостей виходу на міжнародні ринки, ширшого запровадження інформаційно-комунікаційних технологій тощо.

Потребує реформування податкова система в напрямі її спрощення, передбачуваності, справедливого навантаження, задіяння стимулюючої функції, поліпшення адміністрування податків тощо з тим, щоб податки – один із найважливіших інструментів державного регулювання – сприяли б як наповненню бюджету, так і розвитку бізнесу, підтримці інвестиційної та інноваційної діяльності.

Складність української ситуації виходу з кризи полягає у необхідності забезпечення одночасно технологічного зростання підприємств індустріального сектору виробництва III і IV укладів та розвитку постіндустріального сектору V і VI технологічних укладів. Вкрай важливо визначити єдиний вектор розвитку економіки, якому слід підпорядкувати вирішення інших проблем. Однак розпочинати цю важку роботу необхідно із розробки макроекономічної структурної політики із використанням методів стратегічного і поточного прогнозування як інструментів її реалізації. Це дозволить забезпечувати прогресивні технологічні та структурні зрушення в економіці, узгоджувати державні та приватні інтереси на основі створення соціальної бази інноваційного розвитку.

Отже, стратегія подолання наслідків фінансово-економічної кризи в Україні має охоплювати не лише поточні заходи короткострокової дії, а й заходи довгострокового характеру, спрямовані на системне реформування економіки за умов створення сприятливої соціальної бази перетворень та посилення ролі держави. Подолання наслідків кризи передбачає одночасні зусилля щодо технологічної модернізації традиційних видів промислової діяльності, які нині формують товарну структуру експорту, й активізації інноваційної діяльності та надбань інтелектуального капіталу, що сприятимуть формуванню структури виробництва й експорту відповідно до вимог постіндустріальної (інформаційної) доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ослунд А.* Кризис: причины и последствия [Электронный ресурс] / А. Ослунд // Washington Profile. — Режим доступа : <http://www.washprofile.org/ru/node/8204>.
2. *Сивульский М. І.* Національні особливості фінансової кризи / М. І. Сивульський // Фінанси України. — 2009. — № 7. — С. 11–13.
3. *Курза Ю.* Україна в світовій економічній кризі / Ю. Курза // Економіст. — 2009. — № 12. — С. 6–32.
4. *Чухно А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіст. — № 1. — 2009. — № 2.
5. *Стиглиць Дж. Ю.* Справедливая торговля для всех: как торговля может содействовать развитию / Джозеф Стиглиц, Эндрю Чарльтон ; [пер. с англ. Н. В. Заборин, А. Д. Зверев, Л. С. Головина]. — М. : Весь Мир, 2007. — 276 с.

6. *Международные стратегии экономического развития: учебник* / Д. Г. Лукьяненко, Ю. В. Макогон, Ю. Н. Пахомов и др. ; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко, Киев. нац. экон. ун-т им. В. Гетьмана, Донец. нац. ун-т. — 2-е изд., доп. и испр. — Донецк, 2008. — 449 с.
7. *Конференція ООН з торгівлі та розвитку* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.unctad.org>.
8. *Иванова Н. Антикризисные программы в инновационной среде* / Н. Иванова, И. Данилишин // *Мировая экономика и междунар. отношения*. — 2010. — № 1. — С. 26–37.